

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2706-6185/03/5-7>

Südabə Nəsrəddin qızı İsgəndərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim
Sudaba.isgandarova@adpu.edu.az

AUTİZM SPEKTR POZULMASI (ASP) OLAN UŞAQLARIN TƏLİMİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN METOD VƏ YANAŞMALAR

Aşar sözlər: autizm spektr pozulması, təlim, metod, terapiya, bacarıqlar

Methods and approaches used in teaching children with autism spectrum disorder (ASP) Summary

Vestibular rehabilitation, carried out from an early age, plays an important role in the development and education of children with ASD. In teaching ASP an important role is played by the game. The method of therapy is widely used here. It is a system of corrective tools that develop communication skills, adapted behavior, learning skills in order to help achieve social behavior. The therapy is carried out individually at home according to a special program. With the correct formulation of the method of therapy, the implementation of other types of education and training, mental, moral, laborious, aesthetic, is considered an effective result.

Key words: *autism spectrum disorder, training, methods, therapy, skills*

Metodik baxımdan ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa ölkələrində ASP olan uşaqların korreksiyasına yanaşmalar olduqca müxtəlifdir. Belə ki, Böyük Britaniya Milli Autizm Cəmiyyətinin (National autistic society, NAS) "autizmin korreksiyasına yanaşmalar" adlı məlumat kitabçası (1995) yetmişdən artıq maddəni əhatə edir, baxmayaraq ki, praktiki əhəmiyyət daşıyan yalnız 5-6 metod vardır və ilk növbədə operant təlim (biheviorial psixologiya əsasında) və TEASSN proqramı istifadə edilir.

Rusiya Təhsil Akademiyasının (RAO) Korreksiya Pedaqoji İnstitutuna görə, vaxtında düzgün korreksiya işləri aparıldıqda, ASP olan uşaqların 60% -i kütləvi məktəbin tədris planına, 30% -i xüsusi məktəbin proqramına əsasən təhsil almaq imkanı əldə edir. 10 % isə uşaqlar ailədə adaptasiya olunur. Korreksiya aparılmadığı hallarda isə 75% -i ümumiyyətlə sosial cəhətdən uyğunlaşmır, 22-23% -i nisbətən uyğunlaşır (daimi qayğıya ehtiyac duyur) və yalnız 2-3% -i qənaətbəxş bir sosial uyğunlaşma səviyyəsinə çatır.

Türkiyədə ASP olan uşaqlar üçün məcburi təhsil, əsasən, 36 aydan başlayır: evdə təhsil, stasionar şəraitdə təlim xidməti, 0 -36 aylıq ASP olan uşaqlar üçün Erkən Uşaqlıq Dövrü Təlim Xidməti, ASP olan uşaqlar üçün 12 həftəlik təhsil, Xalq Təhsili Mərkəzləri tərəfindən qeyri-rəsmi təhsil xidməti (peşə, texniki, sosial və ya mədəni bacarıqların formalaşdırılması üçün). Bütün təhsil mərhələlərində ASP olan uşaqların inteqrasiya və inklüziviyası paralel olaraq aparılır və buna da mütəxəssislər qərar verir. Dəyərləndirmədən sonra ən az məhdudlaşdırıcı mühit prinsipinə görə ASP olan uşaq üçün mühit hazırlanır və sonra ümumtəhsil məktəblərinə daxil olunur. Ən az məhdudlaşdırıcı mühit hər bir ASP olan uşaq üçün fərqlidir. Bu xüsusi sinif və ya ümumitəhsil məktəblərinin sinifləri ola bilər. Əlilliyi 20% və daha çox olan uşaqlar üçün (GOZGER RAPORUNDA) Uşaqlar üçün Xüsusi Ehtiyaclar Hesabatı xüsusi təhsilə ehtiyacı olduğu qeyd edilirsə, (RAM-da) Məsləhət və Tədqiqat Mərkəzlərində təlim bacarıqlarının dəyərləndirilməsi və diaqnozlaşdırılması aparıldıqdan sonra xüsusi məktəblərdə və ya reabilitasiya mərkəzlərində yardımçı təhsil alması üçün hesabat verilir. Bu xidmət təhsil nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş dəstək təlim proqramlarına uyğun olaraq ayda ən çox 8 saat və ya 4 saat qrup və fərdi təlim şəklində həyata keçirilir. İnküziv və ya inteqrativ məktəblərdə dəstək və ya yardımçı otaqlar olur, məktəbəqədər ASP olan uşaqlar üçün fərdi inkişafı təmin edən qurum fəaliyyət göstərir və həftəlik ümumi dərslərinin 40% ni burada keçə bilərlər. Xüsusi təhsil məktəblərində həftədə 2 saat olmaqla tamamlayıcı təlim fəaliyyəti həyata keçirilir. İnküziv və inteqrativ siniflərdə sinif daxilində və sinifdən xaricdə akademik, sosial və özünə xidmət bacarıqlarını həyata keçirmələri məqsədi ilə köməkçi şəxs təyin edilir. İnküziv məktəblərdə ASP olan uşağın imkanlarını nəzərə alaraq imtahan suallarının

hazırlanması və göndərilməsi RAM tərəfindən həyata keçirilir. Əgər universitetə imtahan vermək istəyirlərsə, əlavə vaxt, mətnin oxunması, işarələmə ilə bağlı ÖSYM-ə (Ölçmə, Seçmə, Yerləşdirmə və Mərkəzi – imtahan mərkəzi) müraciət edə bilirlər [1].

Aparılan işlərə baxmayaraq ASP olan uşaqlarla işləyərkən aşağıdakı problemlərlə qarşılaşmaq olar:

1. Təlim almasına baxmayaraq hələ də ASP olan uşaq danışmırsa ya loqopedə müraciət olunur, ya da alternativ və dəstəkləyici xidmət olan toxunma ekranlı danışma cihazlarından və ya proqramdan (məsələn, Touch to Talk) pulsuz istifadə edə olunur. (<https://www.dktd.org/tr/news.html>)
2. Akupunktur, pəhriz, qıdadan ağır metalların çıxarılması və heyvan terapiyaları kimi tətbiqlərdən faydalanmaq söylənir, lakin bunların ASP olan uşaqlara o qədər də müsbət təsiri görülməməkdədir.
3. ASP olan uşaqlarda bioloji səbəbli (allergiya zamanı qaşınma), psixoloji (tik) və davranış (diqqət çəkmək üçün) səbəbi ilə davranış problemləri ola bilər. Yalnız davranış səbəbiylə davranış problemi “Diferensial möhkəmləndirmə”, “Söndürmə”, “Cavabı kəsmək” və “Yönləndirmək” kimi müxtəlif davranış azaldılması texnikalardan istifadə olunur.
4. ASP diaqnozu qoyulmuş uşaqların ailələri və müəllimləri üçün hazırlanmış, müxtəlif əyani və videolarla dəstəklənən və pulsuz təlim verən platformalar mövcuddur (Tohumotizmportali.org və <https://afirm.fpg.unc.edu/>).

Autizmdə beyin pozulmasının struktur səbəbləri araşdırılmışdır. Struktur səbəbləri arasında vestibulyar sistem də böyük rol oynayır. Vestibulyar sistemin inkişafını təmin edən üsullardan biri sensor inkişafdır. Sensor inkişaf sayəsində ASP olan uşaqların mənimsəmə qabiliyyəti artır. Odur ki, ASP olan uşaqların təlim-təربiyəsi ilə bərabər 3-10 yaş arası vestibulyar reabilitasiya işi aparılır [4].

ASP olan uşaqların təlimində oyun fəaliyyəti də böyük rol oynayır. Oyun yaş imkanların uyğun rutinlərlə həyata keçirilir. Hər bir oyun rutini fəaliyyətin başlanğıcı, davamı və sonundan ibarətdir [7].

ASP olan uşaqlarda aşağıdakı modullar üzrə bacarıqlar formalaşdırılır: eyniləşdirmə, təqlid, təlimatları yerinə yetirmə bacarıqları, vizual dəstəkdən istifadə, nitqi qavrama bacarıqları, ekspressiv nitq bacarıqları, oyun və musiqi bacarıqları, özünəqulluq, gündəlik məişət vərdisləri, motor bacarıqlar, sosial bacarıqlar, oxuma-yazma, riyaziyyat bacarıqları modulu. Müxtəlif bacarıqların formalaşdırılmasında müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Məsələn, riyaziyyat bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı Pilləli təlim metodundan geniş istifadə olunur [8].

Birbaşa anlatma metodu 2 amil nəzərə alınmalıdır:

- 1) əsas və əlavə xüsusiyyətlər (məsələn, üçbucağın 3 tərəfi və 3 bucağı- əsas xüsusiyyət; böyük, kiçik, fərqli materialda üçbucaq - əlavə xüsusiyyət)
- 2) əlaqəli və əlaqəsiz nümunələr (məsələn, "plastik ", "taxta üçbucaq" və s. uyğun; “plastik kvadrat”, “taxta dairə” və s. isə uyğun olmayan nümunədir)

Ən geniş tətbiq olunan üsullardan biri də Tədbiqi Davranış Analizi terapiyasıdır (ABA). Tədbiqi Davranış Analizi terapiyası sosial əhəmiyyətli davranışları dəyişdirməyi öyrənən empirik texnikalar haqqında elm sahəsidir və ya yanaşmadır. ABA terapiya ətraf mühit faktorlarının autistik davranışa təsirini müəyyənəşdirməyə, bu amillərin təsirini nəzarətdə saxlamağa, onu dəyişdirməyə imkan verən texnologiya və tədris metodlarına arxalanır. ABA terapiya ünsiyyət bacarıqlarının, adaptiv davranışların, öyrənmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirən, müvafiq sosial davranışa nail olmaqda uşağa yardım edən korreksiyaedici vasitələr sistemidir. Terapiya fərdi şəkildə aparılır və evdə deyilən proqram əsasında davam etdirilir. Proses gündəlik olaraq qeydə alınır. Hər gün üçün müxtəlif təkrarlar və yeni bacarıqlar öyrənilməsi qrafiki müəyyənəşdirilir.

ABA terapiyanın mərhələləri bunlardır:

- DTT (Diskret Sınaq təlimi): Bu zaman uşaq müəyyən bacarıqlar qazandığını öyrənə bilir. Bu terapiya addım-addım öyrənməyə əsaslanır və intensiv öyrənmə mərhələsi adlanır. Bu terapiya zamanı öyrənmə daha yüksək səviyyədə olur, çünki təkrarlar nəticəsində fəaliyyətlər daha yaxşı mənimsənilir. Bir uşaq bir hərəkəti dəfələrlə təkrar edir (hətta 5 və daha çox). Bu təkrarlanma bacarıq qazanmaq istəyən uşaqlar üçün xüsusilə vacibdir. Spesifik davranışlara (göz kontaktı, diqqəti cəmləmə və üz ifadələrinin öyrənilməsi) aiddir.

- NET- (Təbii şəraitdə öyrənmə): Bir uşağın öyrəndiyi bacarıqların real şəraitdə mənalandırmasıdır. Buraya uşağın təbii şəraitdə istifadə edə biləcəyi bacarıqlar daxildir. Bu üsul uşağa öyrəndiyi bacarıqları həyatın müxtəlif situasiyalarına tətbiq etməsinə və kömək edir.
- VB-(Sözlü davranış öyrənməsi): Bir qədər diskret sınaq təliminə bənzəyir, bu da strukturlaşdırılmış və addım-addım öyrənmə əsasında formalaşdırılır. Dili öyrənməyə həvəsləndirməklə, öyrənilən söz və onun mənası arasında əlaqə qurulur. Bəzi uşaqların hər hansı bir sözü və ya birləşməni mənimsəməsi üçün ona diqqət yetirmələri lazım olur. Məsələn: Bu nədir? Stəkan. Stəkan nə üçün istifadə olunur? Su içmək üçün. Suyu başqa nə ilə içirlər? Stəkanla.
- FBA- (Çalışmalı Davranış Analizi) Bu zaman qazanılan bacarıqların davranışda əks olunması ilə nəticələnir.

Diskret tədris metodu Lovaas metodu olaraq da bilinir. (Discrete Trial Teaching) ard-arda verilən sual və ya təlimatlarla yeni bacarıqların öyrədilməsidir. Diskret tədris metodu ilə öyrədilən bacarıqlarda uşağa bir sual və ya təlimat verilərək uşağdan doğru reaksiya tələb olunur. Əgər uşaq doğru reaksiya verərsə mükafatlandırılır, reaksiya verməz və ya səhv reaksiya verərsə səhvi düzəldilər. Bu metod ilə autizm sindromlu uşaqlara bir çox bacarıq qazandırmaq mümkündür.

Replikalı Tədris Metodu: ifadəedici dilə sahib olan, lakin ünsiyyətə daxil olmayan Autizm Spektr Pozuntulu şəxslər bu metod vasitəsi ilə yazılı və ya səsli replikalarla ünsiyyətə başlamağı və davam etdirməyi öyrənirlər.

Bundan başqa ASP olan uşaqlarla təlim zamanı oyun, nağıl, zooterapiya, qum terapiyası, art terapiya, rollu oyun, dram, kompyüter vasitəsi ilə təlim metodlarından istifadə olunur. Uşaqlar oyun zamanı aşağıdakı keyfiyyətləri mənimsəyirlər: məsuliyyət hissi, əməkdaşlıq qurmaq, müxtəlif rollar (həkim, müəllim vəs.); paylaşmaq, ailə üzvləri ilə və digər insanlarla daha yaxşı əlaqə qurmaq və s. Zooterapiya zamanı aqressivliyin aradan qalxması, pozitiv əhval-ruhiyyəyənin yaranması, qum terapiyası duyğulara sakitləşdirici və motorikaya aktivləşdirici təsir göstərir. Art terapiya zamanı diqqət əskikliyi azalır, hadisələrə alternativ yanaşma tərzləri formalaşır, təşviş-həyəcan pozuntusu ilə bağlı problemlər aradan qalxır, koqnitiv və hissi-motor funksiyaları inkişaf edir, özünəqiyəmətləndirmənin, sosial bacarıqların artırılması, stress vəziyyətinin azaldılmasına səbəb olur.

References

1. Seray Olçay. Individuals with autism spectrum disorder. "A guidebook for families." General Directorate of Private Education and Guidance Services. 2020.
2. (<https://www.dktd.org/tr/news.html>)
3. (Tohumotizmportali.org and <https://afirm.fpg.unc.edu/>).
4. Ümmühan Çöpkes. Impact of Vestibular Rehabilitation in Autistic Children. Istanbul, 2013
5. Galyant IG Correction of children's autism by means of art pedagogy / Scientific and methodological assessment of the quality of education / № 1 (6) 2019
6. Vasyagina NN and others. Psychological and pedagogical aspects of rehabilitation of children with autism spectrum disorders in the conditions of preschool education. National Psychological Journal № 2 (30) 2018.
7. Libling MM. Game in the correction of children's autism / Defectology / № 6, 2016.
8. Special training and rehabilitation center support training program for common developmental disorders. Ankara, 2008

göndərildi 16.03.2021:

qəbul edildi. 30.03.2021